

Onder redactie van
Hans Alma en Frank G. Bosman

Spiritualiteit van de tuin

Uitgeverij Meinema, Utrecht

Inhoud

- 7 **Inleiding – ‘We moeten onze tuin bewerken’**
Spiritualiteit en het fenomeen ‘tuin’
Frank G. Bosman
- 15 **De tuin als natuurembleem**
Saskia de Wit
- 27 **Wat er gebeurde is deze tuin**
De onttovering van de tuin bij Rutger Kopland
Johan Goud
- 41 **Tuin als mixed zone**
Tussen God, mens en natuur
Interview met Ruard Ganzevoort en Johan Roeland
- 47 **De monnik als *amator loci*, de abdij als *hortus conclusus***
Br. Malachias Huijink o.c.s.o.
- 61 **Een levensbeschouwelijke visie op ecologie**
Hans A. Alma
- 71 **De verraderlijke tuin der assassijnen**
Paradijs- en andere legenden rond de nizarische isma’ilieten
Frank G. Bosman
- 83 **Excurs: Paradijs en aards bestaan**
De schilderijen van Marc Mulders aan de Nieuwegracht
in Utrecht
Marcel Poorthuis

89 **Islamitische tuinen en het paradijs**

Richard van Leeuwen

103 **Tuinieren en spiritualiteit**

Maike de Haardt

115 **De ervaring van 'er zijn'**

Historische islamitische tuinen

D. Fairchild Ruggles

127 **Over de auteurs**

129 **Afbeeldingen**

Inleiding - 'We moeten onze tuin bewerken'

Spiritualiteit en het fenomeen 'tuin'

Frank G. Bosman

'Il faut cultiver notre jardin', zo eindigt *Candide, ou l'Optimisme*, de wereldberoemde satirische novelle van Voltaire uit 1759. 'We moeten onze tuin bewerken,' vertaalt Hans van Pinxteren de woorden van titelheld Candide.¹ Candide doet in de novelle zijn naam eer aan: 'onnozel' in het Frans. En onnozel is hij zeker. Hij groeit op in een uiterst beschermde omgeving, het kasteel van een Duitse baron. Hij wordt onderwezen door een babbelgrage docent genaamd Pangloss, wat in het Grieks letterlijk 'alle talen' betekent.

De term *panglossian* in het Engels betekent – dankzij Voltaire's schepping – 'excessief optimistisch'. En dat is niet voor niets. Waar Candide staat voor kinderlijke naïviteit, zo speelt Pangloss de rol van een door Leibniz beïnvloede rasoptimist, die constant zijn leerling (en dus de lezer) voorhoudt dat ze 'in de beste van alle mogelijke werelden' leven. Pangloss houdt deze onnozel-naïeve filosofie de hele novelle in stand, zelfs als beiden (maar vooral Candide) het slachtoffer worden van allerhande ongeluk en onheil: verbanning uit het kasteel, stokslagen, executies, verdrinking, aardbevingen, niets wordt hun bespaard.

Aan het eind van hun omzwervingen gekomen, leven Candide en Pangloss gezamenlijk in een klein boerderijtje. Pangloss oreert tegenover zijn eeuwige student dat 'alles toch is goed gekomen', waarmee hij vooral wil aantonen dat ze toch echt in de beste van alle mogelijke werelden leven. Candide antwoordt zijn docent met de wereldberoemd geworden woorden: 'Goed, maar we moeten onze tuin bewerken'.

Er is nogal discussie onder Voltaire-kenners en -liefhebbers wat deze woorden precies te betekenen hebben, vooral omdat er nogal wat tuinen

1. Voltaire, *Candide of het optimisme*, vertaald en ingeleid door Hans van Pinxteren, Amsterdam 2011, 118.

in de novelle voorkomen. De *jardin* uit *Candide*'s laatste woorden, kan (en wordt) normaal gesproken vertaald met 'tuin' (*garden* in het Engels). Zo doet ook Van Pinxteren in zijn vertaling. Maar David Wootton maakt een overtuigend argument dat *jardin* hier niet (alleen) verwijst naar lusttuinen als die van het bijbelse Eden of die van de Griekse filosoof Epicurus, maar (ook) naar het 'cultiveren van land'.²

'We moeten ons land bewerken', zegt *Candide* dan aan het einde van de novelle. Met andere woorden: het gaat eerder om een groentetuin dan om een luthof, eerder om werken dan genieten. *Candide* heeft genoeg van het oneindige filosofische geleuter van Pangloss en snoert hem de mond door hem te wijzen op de concrete praktijk van elke dag, waarin de naakte strijd om het voortbestaan centraal staat. Zoals de spreekwoordelijke Rotterdammer zou zeggen: 'niet lullen, maar poetsen'. Of in iets beschaafder Nederlands, zoals de theoloog Theo Salemink, een boerenzoon, ons leerde: 'aan het einde van de dag moeten de koeien gemolken worden'.

Voltaire beschaamt het extreme filosofische positivisme van de Verlichting, door deze te ontmaskeren als een tijdverdrijf voor hen die de tijd en het geld hebben om hun wereld te kunnen zien als 'de beste van alle denkbare werelden'. De meeste mensen, vooral zij die moeten werken, op het land of in de fabriek, hebben deze 'luxe' niet, en zijn al blij als ze hun eigen plek op aarde kunnen bewonen en zichzelf en hun geliefden in leven kunnen houden. Zoals Nicholas Cronk samenvat:

[*Candide*] has moved from the seigneurial manner of owning a property that is worked by slaves or sharecropped, and [is now] engaged in the principle of collective labour that includes each and every member.³

Het begrip *jardin* heeft een niet te onderschatten betekenis in Voltaire's *Candide*: het markeert begin, midden en einde van het verhaal. *Candide* begint het verhaal in de idyllische tuinen van het kasteel van de Baron.

2. Voltaire, *Candide and related texts*, vertaald en ingeleid door David Wootton, Indianapolis 2000, xliii-xliv.

3. Stewart, P., 'Candide', in: N. Cronk (red.), *The Cambridge companion to Voltaire*, Cambridge 2009, 134.

Als hij zijn oog laat vallen op de mooie Cunégonde, de dochter van de baron, wordt hij – samen met de op homoseksuele handelingen betrapte Pangloss – uit deze tuin gegooid. Voltaire geeft op deze wijze zijn satirische kritiek op het beroemde verhaal van Adam en Eva in het paradijs van Eden, of liever gezegd, op de christelijke interpretatie van dit verhaal, waarin 's mensen eerste zonde bestaat uit het hebben van seksueel verlangen.

Nog eenmaal komt Candide een *jardin* tegen, alvorens hij bij zijn kleine boerderijtje aanlandt, en zijn leermeester geselt met pragmatisme. Tijdens zijn omzwervingen komt Candide ook in Zuid-Amerika, al waar hij bij toeval stuit op het mythische *El Dorado*, een verborgen stad waarin iedereen rijk en gelukkig is. El Dorado is Voltaire's ideale samenleving, een plek waar wetenschap beoefend wordt zonder religieuze censuur, en waar lijden geen enkele plek inneemt. Tegelijkertijd weet Voltaire heel goed dat zijn El Dorado slechts een utopie is, onbereikbaar voor gewone stervelingen. Vandaar dat Candide er niet lang kan blijven: hij vertrekt op zoek naar zijn onbereikbare Cunégonde, Voltaire's metafoor voor het onuitroeibaar menselijk verlangen dat uiteindelijk elke ideale situatie vernietigt.

De drie tuinen van Voltaire's *Candide* – Eden, El Dorado en *Il faut cultiver notre jardin* – staan, inclusief hun symbolische interpretatie, in een lange denkgeschiedenis. Tuinen hebben altijd soort metafysische kwaliteit toebedacht gekregen, en nemen een niet te onderschatten plek in binnen vele religies. De exemplarische tuin uit de joodse en christelijke traditie is natuurlijk Eden, de tuin die ook al (impliciet) figureerde aan het begin van *Candide*.

God, de HEER, legde in het oosten, in Eden, een tuin aan en daarin plaatste hij de mens die hij had gemaakt. Hij liet uit de aarde allerlei bomen opschieten die er aanlokkelijk uitzagen, met heerlijke vruchten. In het midden van de tuin stonden de levensboom en de boom van de kennis van goed en kwaad. (...) God, de HEER, bracht de mens dus in de tuin van Eden, om die te bewerken en erover te waken. (Gen. 2:8,9 en 15)

De mythische tuin aan het begin van het boek Genesis staat, in de christelijke receptie van het verhaal, symbool voor de perfectheid van de schepping als geheel en van de mens in het bijzonder, en meer bepaald, voor de onschuld of naïviteit van de eerste mensen Adam en Eva. De dramatiek

van Genesis 3 is natuurlijk dat de mens deze tuin kwijtraakt omdat Adam en Eva aan de verleiding ten prooi vallen en Gods gebod overtreden. Het begrip 'Eden' staat in ons collectief cultureel geheugen dan ook niet toevallig voor een 'sacrale plek per excellence, in contrast met de profane en chaotische wereld daarbuiten'.⁴ Het is *het* symbool van de idyllische staat van de wereld voor de Zondeval.

De Septuagint vertaalt in dit geval het Hebreeuwse *gan* met *paradeisos*, waar ons woord 'paradijs' weer van is afgeleid.⁵ In de christelijke traditie is dit 'aardse' paradijs van Eden vaak gedacht als een metafoor van het hemelse paradijs, op basis van diverse nieuwtestamentische teksten die ook spreken over *paradeisos*. Zo belooft Jezus aan de 'goede moordenaar': 'vandaag nog zul je met mij zijn in het paradijs' (Lk. 23:43). Paulus spreekt van 'een man' (waarschijnlijk zichzelf) die 'werd weggevoerd tot in het paradijs', waar 'hij woorden hoorde die door geen mens mogen worden uitgesproken' (2 Kor. 13:3-4). Als laatste spreekt de Apocalyps over een *paradeisos*: 'Wie overwint zal ik laten eten van de levensboom die in Gods paradijs staat' (Apo. 2:7). Deze laatste suggereert een samensmelting tussen het beloofde hemelse paradijs en de tuin van Eden met daarin de niet door mensenhanden aangeraakte Boom des Levens uit Genesis 2:8.

De Koran verwijst ook naar Eden als een paradijs waar Gods uitverkorenen kunnen rusten.

God heeft de gelovige mannen en vrouwen tuinen toegezegd waar de rivieren onderdoor stromen om daarin altijd te blijven en goede woningen in de tuinen van Eden. En Gods welgevallen is nog geweldiger. Dat is de geweldige triomf! (soera 9:72)

De tuin die de godvrezenden is toegezegd ziet er zo uit: Er zijn rivieren van water dat niet brak is, rivieren van melk waarvan de

4. Hankiss, E., *Fears and Symbols. An Introduction to the Study of Western Civilization*, Budapest 2001, 98.

5. Het Hebreeuws kent overigens ook nog het verwante woord *pardes*, dat ook vertaald wordt als 'tuin' (zie Hgl. 4:13; Pre. 2:5; Neh. 2:8). Maar dit woord wordt in Genesis niet gebruikt voor de tuin van Eden. Het Grieks van de Septuagint kent overigens ook een ander woord voor 'tuin', *kepos*, maar wederom niet in verband met Eden.

smaak niet verandert, rivieren van wijn die aangenaam is voor de drinkers en rivieren van gezuiverde honing. En zij hebben daar allerlei vruchten en vergeving van hun Heer. (soera 47:15)

Andere koranverzen spreken van ‘tuinen en bronnen’ (44:52), een oneindige variatie aan makkelijk te plukken vers fruit (44:55; 55:54), kleren van brokaat en zijde (44:53), tapijten (55:54) en het aangename gezelschap van ‘gezellinnen met sprekende grote ogen’ (44:54).⁶

Over de precieze natuur van deze paradijselijke tuin – aards en/of hemels, ondermaans of bovenmaans – bestaat veel discussie, ook binnen de islam zelf, en kent bovendien een lange receptiegeschiedenis.⁷ Tegelijkertijd speelt het paradijs als plaats van beloning een belangrijke rol in het hedendaagse (zelfmoord)terrorisme.⁸ Onder sommige moslims worden dergelijke zelfmoordterroristen als martelaren vereerd en worden zij geacht het (hemels) paradijs te hebben bereikt.⁹ Op weer hele andere manieren spelen tuinen ook in taoïsme en boeddhisme een zeer bepaalde religieus-symbolische rol.¹⁰

Als we onze blik voor een moment afwenden van het expliciet religieuze domein, valt op dat in onze laatmoderne samenleving het fenomeen ‘tuin’ (ook) verschillende andere connotaties heeft. De tuin is hierin onderdeel van het (zowel gehate als door bijna iedereen stiekem nagestreefde) burgermanideaal van ‘huisje-boompje-beestje’. Het ideaal van de gemiddelde Nederlander bestaat nog steeds (zo wil het cliché) uit het bezit van een huis (het huisje) met een lekkere lap grond erbij (het boompje), liefst vergezeld van één of meerdere huisdieren (het beestje).

Tegelijkertijd (en mede hierdoor) staat de tuin voor velen van ons voor een soort grenszone, misschien zelfs schemerzone, tussen ‘cultuur’ en ‘natuur’. De cultuur, dat is ons huis en al zijn moderne comforts, en de natuur, dat is dat stukje wild en onbedorven groen dat ons in contact brengt

6. Ruggles, D.F., *Islamic gardens and landscapes*, Philadelphia 2008, 89-102.

7. Lange, C.R., *Paradise and hell in Islamic traditions*, New York 2016, 3.

8. Glücklich, A., *Dying for heaven. Holy pleasure and suicide bombers*, New York 2009.

9. Rawshandil, J.I. en S. Chadha, *Jihad and international security*, Basingstoke 2006.

10. McIntosh, C., *Gardens of the gods. Myth, magic and meaning in horticulture*, Londen 2003, 18-34.

en houdt met Moeder Natuur. Natuurlijk is de ‘tuinnatuur’ geen echte natuur, maar net zo goed een cultuurproduct als het huis en de gezinsauto waartussen hij aangelegd is. Maar datzelfde kan gezegd worden van alle natuur in Nederland of zelfs in de westerse wereld. Onze bossen, vennen, rivieren, duinen en moerassen zijn vaker aangelegd, aan banden gelegd, omgeleid en onder controle gehouden dan dat er sprake is van echte ongegrepte natuur in de strikte zin van het woord.

De tuin als natuur en onze huizen/kantoren als cultuur staan in een delicate verhouding. Te veel cultuur en te weinig natuur ontaardt, zo weten en vrezen wij, in een dystopie van asfalt, beton en staal. En helaas kennen we de voorbeelden van materialisaties van deze dystopie. Tegelijkertijd is de omgekeerde wereld ook afschrikwekkend. Dat zijn de spookstadjes in de *Heart Lands* van Noord-Amerika, of de *forbidden zone* rond het Oekraïense Tsjernobyl. We zijn gefascineerd door foto’s en video’s van deze plaatsen, waar de natuur in al zijn onverzettelijke wildheid de stad heeft terugveroverd op de mens. De natuur betekent, ook voor onze 21^e eeuw, ook altijd angst voor de onberekenbare en alles verwoestende kracht van de natuur.

De tuin betekent echter voor ons ook de mogelijkheid om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor een beter milieu. Verschillende overheden en milieu-organisaties doen geregeld een oproep aan tuinbezitters om hun stukje natuur dan ook echt zo natuurvriendelijk te maken als mogelijk is. Het bestraten van hele rijen voor- en achtertuinen leidt namelijk niet alleen tot wateroverlast – het regenwater kan de grond niet in – maar ook tot problemen voor grote groepen dieren, zoals insecten (met name bijen en vlinders), egeltjes, mussen en andere kleine stadsvogels. In tuinen van steen is geen plaats voor hen, maar dus ook niet voor de nuttige en noodzakelijke functie die deze dieren (en planten) in ons globale ecosysteem spelen. Je tuin ‘wild’ houden, dat wil zeggen met zoveel mogelijk groen, is daarmee een daad van milieubewustheid geworden, inclusief de bijbehorende maatschappelijke status.

Als laatste is de tuin voor de moderne mens ook een middel om zijn territorium af te scheiden van de rest van de wereld, en die wereld ook daadwerkelijk en fysiek op een afstand te houden. Van het spreekwoordelijke (dichte) hekje om de tuin tot en met manshoge hekken, heggen of stenen muren, het zijn allemaal manieren om de eigenheid van het domein te onderstrepen. We zien dat in zijn meest gewelddadige vorm opduiken

in Hollywood-producties waarin een boze Amerikaan zijn geladen geweer tegen de borst van een ander zet met de woorden: *Keep off my property*. En als het geweer afgaat, is de gemiddelde Amerikaan niet direct bereid dit als moord te zien. *My home is my castle*, zo zeggen de Engelsen. Mijn huis is mijn fort, lijkt soms beter op zijn plek.

Deze veelzijdigheid in betekenissen van het fenomeen ‘tuin’, zowel in onze samenleving als in meerdere religieuze tradities, was de aanleiding voor het organiseren van het symposium ‘Spiritualiteit van de tuin’ op 14 april 2016 in Utrecht. Op dit symposium, dat werd afgewisseld met een bezoek aan de nabijgelegen tuin van de Pieterskerk en aan de kunstwerken van Marc Mulders aan de Nieuwegracht, spraken Wouter Prins, Saskia de Wit, Johan Goud, Malachias Huijink en Hans Alma over de verschillende aspecten van ‘tuinspiritualiteit’: de tuin in religieuze kunst, de tuin als spirituele beleving, en de tuin als natuurembleem, de tuin als symbool van het contemplatieve leven, en over de relatie tussen ecologie en levensbeschouwing.

Het symposium werd verzorgd door het collectief *Figura Divina*, dat aandacht vraagt voor de wisselwerking tussen religie en kunst door het organiseren van symposia en het uitgeven van boeken waarin thema’s rondom religie en kunst aan de orde komen. Het collectief bestaat uit: Hans Alma (Universiteit voor Humanistiek), Marcel Barnard (Protestantse Theologische Universiteit), Frank G. Bosman (Tilburg University), Marc De Kesel (Radboud Universiteit Nijmegen), Johan Goud (Universiteit Utrecht), Marcel Poorthuis (Tilburg University), Anne Marijke Spijkerboer (Rijksuniversiteit Groningen) en Wessel Stoker (Vrije Universiteit).

Traditiegetrouw worden de lezingen van het symposium gebundeld, aangevuld met enkele andere bijdragen, zoals nu met de ‘spiritualiteit van de tuin’. We zijn dankbaar voor deze extra bijdragen van Ruard Ganzevoort, Johan Roeland (beiden in de vorm van een gemeenschappelijk interview over hun onderzoek), Richard van Leeuwen, Marcel Poorthuis (in de vorm van een *exkurs* over de kunst van Marc Mulders die te bewonderen is aan de Nieuwegracht in Utrecht), Richard van Leeuwen, en Maaike de Haardt. Bovendien zijn wij zeer erkentelijk voor de bijdrage van D. Fairchild Ruggles. Zij is als hoogleraar verbonden aan het Department of Landscape Architecture aan de University of Illinois (Verenigde Staten). Haar bijdrage is speciaal voor deze bundel vertaald door Esther Porcelijn. Ook gaat onze

dank uit naar Stefanie de Cuba, wier hulp onontbeerlijk was in de redactiefase van deze bundel.

‘We moeten onze tuin bewerken.’ Dat motto van Voltaire’s *Candide* hebben wij, als redactie van deze bundel, ter harte genomen. Onze tuin is klaar. Wij wensen u een goed verblijf in deze tuin.